

Gert Oostindie

Historische gebaren

Indische geschiedenis, postkoloniaal trauma en identiteitspolitiek

De Academische Boekengids 50, mei 2005, pp. 7-9.

Minderheden in de multiculturele samenleving eisen ieder hun eigen versie van de geschiedenis. Politici hebben allengs de neiging ontwikkeld zulke maatschappelijke vragen te honoreren. De wetenschap staat vervolgens voor de opgave kwaliteit boven politieke correctheid te leveren.

Nederlanders hebben weinig vooroordelen jegens mensen met een andere huidskleur - zolang die zich maar aanpassen. Het respecteren van verschillen tussen culturen is diep verankerd in de Nederlandse samenleving. De overheid helpt een handje door flink te investeren in de sociale sfeer, daar waar immigranten het anders te moeilijk zouden hebben. Kortom, 'the Netherlands is one western European country which can claim a measure of success in its race relations'.

Andere tijden. De Brit Christopher Bagley trok deze conclusies in *The Dutch Plural Society* op basis van in 1969 verricht onderzoek. Weinig hedendaagse wetenschappers zullen nog zo onbekommerd de lof zingen op de Nederlandse openheid. De omslag bevreemdt niet. Eind jaren zestig lag het aantal 'nieuwkomers' in Nederland in de orde van grootte van 400.000. Het merendeel van de toenmalige immigranten was geworteld in de koloniale geschiedenis: zo'n 300.000 in Nederlands-Indië en 30.000 in 'de West'.

Sindsdien is heel veel veranderd. De migranten uit Indië zijn uit de minderhedenstatistieken verdwenen. Hun aantal is vandaag bijna een half miljoen, net als dat van de Caraïbische Nederlanders. Het minderhedendebat spitst zich toe op de islamitische Nederlanders; hun aantal gaat richting het miljoen. Er zijn zorgen en er is zelfs paniek, ook onder wetenschappers.

Bagley kon rond 1970 zo'n rooskleurig beeld schetsen van de Nederlandse tolerantie, omdat deze nog nauwelijks op de proef was gesteld. Eigenlijk reflecteerde hij vooral op de betrekkelijk geruisloze integratie van de 'repatrianten' uit Nederlands-Indië. Een recent verschenen trilogie biedt aanleiding terug te blikken op de achtergronden van dat Indische succesverhaal en stil te staan bij de ambivalente, allengs meer politiek gearticuleerde verhouding van postkoloniale migranten tot de 'moederlanden' waar zij zich vestigden. In die politisering toont zich, naar zal blijken, zowel hun onvrede als hun inburgering.

De naoorlogse migratie uit 'Indië' viel, afgezien van een kleine Chinees-Indische groep, in drie hoofdstromen uiteen: geboren Nederlanders (*totoks*), Indische Nederlanders en een kleinere groep Molukkers. Zij hadden ieder een eigen geschiedenis, ervoeren zichzelf onderling als verschillend en werden ook in Nederland zo ervaren. Wat zij gemeen hadden was een diepe onvrede over het verlies van hun geboorteland en over hun ontvangst in Nederland. Dat zou uiteindelijk wél leiden tot enige gemeenschappelijkheid in hun opstelling richting de Nederlandse overheid, maar veel minder tot het opheffen van de uit de koloniale tijd daterende scheidslijnen - ook al suggereert hun gezamenlijke aanwezigheid op de jaarlijkse Pasar Malam Besar in Den Haag anders.

Ten tijde van de Japanse bezetting van Indië, in 1942, leefden daar zo'n 300.000 'Europeanen', waarvan 175.000 Indische Nederlanders, een kleine 100.000 *totoks* en enkele tienduizenden andere Europeanen. De *totoks* werden geïnterneerd in kampen, de mannen - vaak als krijgsgevangenen - gescheiden van vrouwen en kinderen. Twee dagen na de Japanse capitulatie werd de Indonesische onafhankelijkheid geproclameerd. Hierop volgde de anarchistische *bersiap* periode en vergeefse pogingen het Nederlandse gezag te herstellen, jaren vol gruwelijke gebeurtenissen die inherent zijn aan abrupte dekoloniaties.

Al snel werd de repatriëring van de *totoks* onvermijdelijk. In Indië hadden zij overwegend deel uitgemaakt van de elite. In de oorlog hadden zij een ellendige tijd doorgemaakt. Daarna bleek het oppakken van hun geprivilegieerde leven een illusie. Min of meer berooid aanvaardden zij de gedwongen thuisreis, met een aantal verloren jaren achter de rug. Als Nederland hen maar beter had beschermd tegen 'de Jappen' en de 'collaborateur' Sukarno...

Maar in Nederland, zo zouden velen van hen het ervaren, bestond niet veel begrip voor hun wrok en hun klachten over ontoereikende opvang en kille ontvangst. Hun eis van schadevergoeding voor verloren bezittingen en niet uitbetaalde salarisjaren werd afgewezen. Nederland was te druk bezig met de eigen wederopbouw om veel aandacht te schenken aan de repatrianten. Bovendien werden zij steeds vaker gezien als reactionairen die terugverlangden naar een goudomrand koloniaal bestaan.

Wérden zij werkelijk zo slecht ontvangen? Dat viel wel mee, zo concludeerde Martin Bossenbroek tot veler verrassing en ook wel verontwaardiging. In *De meelstreep* vergelijkt hij de opvang van alle groepen die na de oorlog terugkeerden naar Nederland: de weinige joodse overlevenden, de verzetsstrijders en krijgsgevangenen, de dwangarbeiders en vrijwilligers, de repatrianten uit Indië. Laatstgenoemden

werden, zo meent Bossenbroek, het best opgevangen. De verklaring ligt in het tijdstip waarop zij terugkeerden. Nederland was aan het oprabbelen, de logistiek werkte beter, er was weer iets te verdelen – dat was in de eerste naoorlogse maanden wel anders geweest.

Op veel begrip voor hun kamptijd konden de repatrianten inderdaad niet rekenen, beaamt Bossenbroek. Maar ook die conclusie nuanceert hij sterk, door erop te wijzen dat zelfs de overlevenden van de Duitse vernietigingskampen hun ijselijke verhalen niet kwijt konden, als zij dat al gewild hadden. Pas in de jaren zestig, zo betoogt de auteur – net als Ido de Haan in *Na de ondergang* – begon Nederland de vernietiging van het Nederlandse jodendom werkelijk onder ogen te zien en tot de vaderlandse canon toe te laten.

Overlevenden van de Jappenkampen trachtten vervolgens hun verhaal als ‘evenwaardig’ te agenderen. Jeroen Brouwers schilderde het kampleven als ronduit traumatisch. In heftige polemieken verdedigde Rudy Kousbroek een aanmerkelijk minder dramatische versie. Met recht: 105.000 van de 120.000 geïnterneerden overleefden de kampen – de realiteit in *das Reich* was van een geheel andere orde.

Ook de kwestie van financiële genoegdoening, door Den Haag aanvankelijk van tafel geveegd, bleef lang slepen. Pas in de jaren negentig ontstond ideologisch en financieel de ruimte, en ook de drang, om schadevergoeding aan alle oorlogsslachtoffers te overwegen. En zo ging het tweede kabinet-Kok, in het schuldbevuste einde van het millennium, alsnog eerder afgewezen eisen honoreren. Aan de joodse gemeenschap, aan de zigeuners, aan de repatrianten uit Indië.

“WIJ HOREN BIJ JULLIE GESCHIEDENIS. WIJ ZIJN HIER OMDAT JULLIE DAAR WAREN. WIJ HEBBEN DUS EEN STREEPJE VOOR.” DE WOORDVOERDERS DIE DEZE STANDPUNTEN VERTOLKEN, ZIJN INDERDAAD GEHEEL THUIS IN DE NEDERLANDSE CULTUUR. ZIJ HEBBEN NIET ALLEEN ARGUMENTEN, ZIJ BELICHAMEN OOK CULTUREEL KAPITAAL ONTLEEND AAN DIE KOLONIALE GESCHIEDENIS.’

Inmiddels moest die groep repatrianten veel ruimer worden gedefinieerd dan kort na de oorlog. Uiteindelijk maakte ook het merendeel van de ‘in Indië gewortelden’ de overtocht naar Nederland, voor de meesten een onbekend land. Sommigen waren blank, de meesten van gemengde afkomst. In de kolonie had dit kleurverschil hen sterk verdeeld. In Nederland zou hun gemeenschappelijk verleden dit onderscheid wat verzachten. Zij werden bekend als Indische Nederlanders, of Indo’s, tegenwoordig ook wel Indische mensen.

In de koloniale hiërarchie werd Indië bewoond door drie ‘etnische’ groepen, die buiten de functionele sfeer hun eigen levens leidden: Europeanen, vreemde oosterlingen (vooral Chinezen en Arabieren) en inlanders. Het populaire cliché wil dat ooit een kleine *Nederlandse* elite de kolonie beheerste. De praktijk was heel lang anders. Van een waterdichte scheiding tussen de etnische groepen was geen sprake. Tot de twintigste eeuw waren de meeste kolonisten die naar ‘de Oost’ trokken alleenstaande mannen. Binnen de kortste tijd hadden zij inheemse vrouwen – gekozen uit de lokale chic evengoed als uit de in overvloed aanwezige slavinnen. In *De oude Indische wereld 1500-1920* tonen Ulbe Bosma en Remco Raben aan dat de hieruit voortgekomen Euraziatische bevolking al snel de meerderheid van de ‘Europeanen’ uitmaakte en dat een deel van hen tot de koloniale elite behoorde.

Hun geschiedenis heeft vele parallellen met die van de Iberische koloniale elites in Zuid- en Midden-Amerika. Ook daar een theorie van apartheid en een praktijk van vermenging, ook daar altijd wrijving tussen raciaal en cultureel ‘zuivere’ Europeanen en lokale elites die steeds meer ‘creoliseren’ . Maar anders dan in de Amerika’s bleven de Europese en Euraziatische elites in Azië uiteindelijk minderheden, getalsmatig, maar ook gemeten naar het stempel dat zij op de lokale samenleving drukten. Mede daarom vond de vroege onafhankelijkheidsstrijd in de Amerika’s geen navolging in Azië. Zeker niet in Indië, zelfs niet toen de lokale Indische elite in de laatste eeuw van het koloniale bewind steeds meer bedreigd werd door de massale binnenkomst van Nederlanders die hun wereld niet wilden begrijpen, maar wel hun sociaal-economische positie, bestuurlijke macht en sociale prestige ondergroeven.

In de twintigste eeuw, betoogt Hans Meijer in *In Indië geworteld*, raakte de lokale ‘Europese’ bevolking steeds meer in de verdrukking tussen de Nederlandse *totoks* enerzijds en het Indonesische nationalisme anderzijds. Politiek werd zij zeer defensief: tegen de groeiende *totok* hegemonie, maar meer nog tegen alle voorzichtige en tekortschietende concessies die het koloniale regime aan de nationalistendeed. Het was een niet te winnen strijd, met een paradoxale raciale dimensie. Zo goed als de gekleurde Indo zich beklaagde over *totok* racisme, wenste hij tegelijkertijd afstand te behouden tot de ‘volbloed’ Indonesiër.

Wat Meijer hierover schrijft, sluit naadloos aan op de door Bosma en Raben geschetste voorgeschiedenis. Ook dit is een koloniaal verhaal dat evengoed elders had kunnen spelen. De obsessie met kleur, waaraan een waaier van esthetische, morele en maatschappelijke betekenissen werd gehecht. Het door de ‘gemengde’ groep maskeren en zelfs verloochenen van lokale wortels en tegelijk de rancune tegen de ‘zuivere’ Europeanen. Het fenomeen van *money whitens*.

Zo trof de Japanse bezetting een sterk gedifferentieerde ‘Europese’ bevolking van geboren Nederlanders en ‘in Indië gewortelden’. Waar de Nederlanders vanaf nu niets meer te kiezen zouden hebben, zouden de Indo’s tweemaal een keuze hebben: voor of tegen de Japanners, voor of tegen de Republiek. Maar veel

meer dan een illusie was die keuzevrijheid niet. In Indonesië werden zij, niet verwonderlijk, als verlengstukken van Nederland gezien; tijdens de *bersiap* en ook daarna hadden zij het zwaar te verduren. Uiteindelijk koos de overgrote meerderheid voor Nederland.

Daar arriveerden zij in een land dat vrijwel niets van hen wist en weinig van hen hebben moest. Deze laatste episode wordt beschreven in Wim Willems' *De uittocht uit Indië 1945-1995*. Uitvoerig laat Willems de betrokkenen zelf aan het woord, in Nederland en ook in Australië en de Verenigde Staten. Het zijn vaak navrante verhalen, verongelijkt ook. Verhalen van pijnlijke herinneringen aan de laatste jaren in Indië en van een onverhoedse statusval – sociaal-economisch en naar kleur. Van wrok over het koloniale regime, dat hen niet wist te beschermen en in de steek zou hebben gelaten. Van heimwee naar vroeger. Daarnaast toch weer trots omdat het gelukt is een nieuw bestaan op te bouwen, tegen alle vooroordelen in.

Met dat laatste zijn we weer terug bij Bagley. Toen de uittocht van 'in Indië gewortelden' zich aandiende, werd daarover in Nederland met veel zorg gesproken. Deze mensen passen hier niet, ze zijn te verschillend van cultuur, redeneerden prominenten als minister-president Willem Drees. Maar de gevreesde chaos bleef uit. De verklaring is achteraf gemakkelijk te geven. Het merendeel van de 'in Indië gewortelden' was goed in staat en graag bereid zich aan te passen aan een cultuur die toch enigszins de hunne was, te beginnen met de taal. Mokkend misschien, maar – anders dan de Molukkers – niet rebels. Pragmatisch, rustig. Van zulke immigranten kon de Nederlandse samenleving ook het kleurverschil wel aanvaarden. En zo kon Bagley rond 1970 de lof zingen over de geruisloze assimilatie van de Indische Nederlanders en de openheid van de ontvangende samenleving.

Tekenend voor de recente herwaardering van dit Indische verleden is dat de vier hier besproken studies alle werden verricht in opdracht van de (paarse) overheid. De boeken van Bosma en Raben, Meijer en Willems vormen één serie-in-opdracht: 'De (sic) geschiedschrijving van de Indische Nederlanders.' In *De meelstreep* gaat het niet alleen, zelfs niet in de eerste plaats over de Indische Nederlanders. Dat hun lotgevallen zo uitdrukkelijk worden meegewogen in een algemene studie naar de terugkeer en opvang van oorlogsslachtoffers in de Nederlandse samenleving getuigt van verruiming van het Nederlandse perspectief.

De reacties vanuit de Indische gemeenschap op deze projecten zijn gemengd. Zo was in de weerklank op *De meelstreep* teleurstelling te proeven over het genuanceerde beeld dat Bossenbroek schetst. De trilogie is in algemene zin goed ontvangen, maar de behoefte aan meer erkenning blijft. Daar is ruimte voor gemaakt. Het tweede kabinet-Kok betaalde alsnog voor de kennelijk aanvaarde historische schuld met 'Het Gebaar'. Er werd 350 miljoen gulden beschikbaar gesteld voor individuele uitkeringen aan 'oorlogsgetroffenen' uit het voormalige Indië. Daarnaast werd 35 miljoen beschikbaar gesteld voor collectieve, onder meer culturele en wetenschappelijke projecten. Hieronder valt een volgend historisch onderzoek, uitgevoerd op het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD), over de transitie van Indië naar Indonesië tussen 1930 en 1960.

Is dat alles genoeg? Het hangt er maar vanaf wie je dit vraagt. Er is tevredenheid over de erkenning en het feit dat er boter bij de vis kwam. Maar er wordt ook gesmaald en geklaagd. Over het 'Gebaartje', dat in het niets zou vallen bij de uitkeringen aan de nakomelingen van de joodse slachtoffers. Over het NIOD-onderzoek, dat mogelijk te weinig het Indische geluid zal vertolken en bovendien onvoldoende aanknopingspunten zal leveren om aanvullende schadeclaims in te dienen. Er wordt wel eens gerept van *Wiedergutmachung*, waarmee impliciet de Nederlandse rol verschuift van slachtoffer naar dader – gezien de toenmalige overzeese situatie een merkwaardige herschikking van de feiten. Waarmee maar weer blijkt dat met iedere boetedoening van overheidswege over het verleden een doos van Pandora wordt geopend.

'TOEN DE UITTOCHT VAN "IN INDIË GEWORTELDE" ZICH AANDIENDE, WERD DAAROVER IN NEDERLAND MET VEEL ZORG GESPROKEN. DEZE MENSEN PASSEN HIER NIET, ZE ZIJN TE VERSCHILLENDE VAN CULTUUR, REDENEERDEN PROMINENTEN ALS MINISTER-PRESIDENT WILLEM DREES.'

Het opeisen van een duidelijker eigen plaats in de geschiedschrijving gaat niet noodzakelijkerwijs gelijk op met het bepleiten van een evenwichtiger interpretatie van het verleden op zich. Zo is het op zijn minst opmerkelijk dat de Molukse geschiedenis als een totaal ander verhaal wordt behandeld dan de Indische.

De Molukkers konden en wilden zich niet geruisloos aanpassen. Ze werden object van intense overheidsbemoediging. De Haagse antwoorden betroffen niet alleen materiële zaken. Het ging ook om officiële erkenning. Zo kwam er, ná de treinkapingen, een Moluks Historisch Museum. En zo wordt er nu, opnieuw in opdracht van het tweede kabinet-Kok, gewerkt aan een geschiedschrijving van de Molukkers sinds hun overtocht naar Nederland.

Datzelfde kabinet financierde ook een monument en een onderzoeksinstituut ter herdenking van de West-Indische slavernij. In die hele sequens zitten allerlei interessante constanten. Allereerst het voortdurende onderling vergelijken. Daaruit spreekt een aanvechtbare maar niet onbegrijpelijke portie verongelijkheid. Indische Nederlanders die, onder verwijzing naar de ruimere tegemoetkomingen aan

Nederlandse slachtoffers, klagen over een 'Gebaartje'. Klachten dat de Molukse historiografie met een veel kleiner budget moet worden geschreven. Surinamers en Antillianen die vaststellen dat het slavernij-instituut een al te magere en onzekere bruidsschat heeft meegekregen. Daaraan gekoppeld vaak, uitgesproken of niet, verongelijkte verwijzingen naar 'de joden'. Een arena van soms bevrijdende, vaak ook onverkwikkelijke debatten, door Ian Buruma treffend aangeduid als 'the joys and perils of victimhood'. (Dat verhaal gaat maar door. Zo laat Stef Scagliola in *Last van de oorlog* zien hoe inmiddels ook de militairen die de 'politioenele acties' in Indonesië uitvoerden met succes hun plaats in het nationale geheugen hebben opgeëist, al dan niet als 'slachtoffers'.)

De tweede constante is het succesvolle appèl op de doorlopende verplichtingen die Nederland in de koloniale periode op zich heeft geladen. 'Wij horen bij jullie geschiedenis. Wij zijn hier omdat jullie daar waren. Wij hebben dus een streepje voor.' De woordvoerders die deze standpunten vertolken, zijn inderdaad geheel thuis in de Nederlandse cultuur. Zij hebben niet alleen argumenten, zij belichamen ook cultureel kapitaal ontleend aan die koloniale geschiedenis. Onderling voelen zij overigens weinig verwantschap. Een *gedeelde* koloniale geschiedenis is een vrijblijvend abstractum.

Dan is er een heikele derde constante van deze identiteitspolitiek. De meeste postkoloniale migranten, en zeker hun afstammelingen, zijn er - mogelijk afgezien van de *totok* elite - uiteindelijk materieel beter op geworden door zich hier te vestigen. De materiële vergelijking blijft daarom beperkt tot andere groepen Nederlanders, niet tot de achterblijvers. Tegelijkertijd wordt grote nadruk gelegd op het trauma aangericht door het kolonialisme en/of de uittocht. Het verlies van de geboortegrond, de Jappenkampen, de *bersiap*, de vermeend kille ontvangst en het onbegrip in Nederland. Of de trauma's verbonden aan de slavernij en, opnieuw, de boosheid over een 'moederland' dat daarvan niets wist en weinig lijkt te willen weten.

Bij die drie constanten zijn er ook contrasten. Om te beginnen vloeit de frustratie van de Indische migranten niet zozeer voort uit het kolonialisme op zich, maar juist uit de Nederlandse onmacht om dit te continueren of tenminste ordelijk te ontmantelen. Aan West-Indische zijde domineren tegenovergestelde gevoelens. Boosheid over een kolonialisme dat wordt vereenzelvigd met de Afrikaanse slavernij en Aziatische contractarbeid. Maar daarnaast ook de paradoxale frustratie over het geforceerde afscheid van Suriname en het geringe Nederlandse enthousiasme voor de voortzetting van de banden met de Caraïbische eilanden.

Een tweede contrast is dat men in Indische en Molukse kringen wat gemakkelijker omgaat met het auteurschap van de eigen geschiedenis. Waar allen hun verleden wensen in te brengen in de canon van de Nederlandse geschiedenis, lijkt aan Caraïbische zijde het wantrouwen tegen de 'witte' wetenschap sterker aanwezig. Weinig kans dat een overheidsopdracht tot het schrijven van 'de' geschiedenis van de Surinamers of Antillianen exclusief aan Nederlandse onderzoekers zonder Caraïbische wortels zou worden overgelaten.

'DE FRUSTRATIE VAN DE MIGRANTEN UIT INDIË VLOEIT NIET ZOZEER VOORT UIT HET KOLONIALISME OP ZICH, MAAR JUIST UIT DE NEDERLANDSE ONMACHT OM DIT TE CONTINUEREN OF TENMINSTE ORDELIJK TE ONTMANTELEN.'

Terwijl in veel discussies over de canon van onze geschiedenis de koloniale dimensie weer schromelijk wordt verwaarloosd, zijn de afgelopen decennia enkele monumenten opgericht die juist getuigen van de koloniale dimensie van het nationale verleden. Ook daarachter een lange geschiedenis van eindeloos aandacht vragen voor eigen herinneringen en trauma's die maar geen vanzelfsprekend deel willen worden van het nationale zelfbeeld. Bossenbroek en Scagliola wijden mooie beschouwingen aan dit thema, net als Elsbeth Locher-Scholten in haar bijdrage aan *Europe's Invisible Migrants*.

Laatstgenoemde bundel biedt een wat ruimer, hoewel ook wel weer merkwaardig begreemd perspectief op de naoorlogse postkoloniale migratiegeschiedenis van Europa. Naast de migratie uit Indonesië naar Nederland komt de Algerijnse migratie naar Frankrijk aan de orde en die uit Mozambique en Angola naar Portugal. Steeds gaat het om overwegend Europese remigranten, op drift geraakt door het door henzelf verfoeide dekolonisatieproces. Maar waarom geen aandacht voor remigranten naar het Verenigd Koninkrijk of België? Redacteur Andrea Smith geeft geen bevredigende verklaring.

De 'onzichtbaarheid' van deze repatrianten is overigens betrekkelijk. We zagen al dat de zorgen om de komst van 'in Indië gewortelden' in hoge mate samenhangen met hun zichtbaar anders zijn, met alle connotaties van dien. Dat geldt minder voor het miljoen Algerijnse *pieds noirs* en de 800.000 *retornados* naar Portugal. Toch ook hier grote commotie en zorgen - niet omdat de migranten zo anders oogden, maar omdat zij anders werden gevonden, of gewoon teveel waren. De problemen losten zich allengs wel op; in die zin past het *invisible* uit de titel wel. Maar terwijl assimilatie werd gezocht, verlangd en bereikt, bleef intussen de rancune onder de migranten zelf over; inderdaad, de kille ontvangst en het ontbreken van hun verhaal in de nationale canon.

In reactie op deze rancune bewandelt Frankrijk eenzelfde traject als Nederland, met verbale en monumentale gebaren van insluiting. Portugal is daar nog niet aan toe, misschien slechts een kwestie van tijd, en vooral van geld. Hoewel? Waar Frankrijk en Nederland allerlei mea culpa gebaren hebben gemaakt over het kolonialisme, blijft Portugal daar verre van. Kennelijk is de terugkeer van Portugal in

Europa in deze zin nog niet voltooid. Waarschijnlijk zoekt Lissabon dat ook niet – en anders dan in landen als Nederland is er geen sterke lobby van ‘ontwortelden’ die de politieke klasse op andere gedachten brengt.

Gert Oostindie is directeur van het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde (KITLV-KNAW) te Leiden en hoogleraar aan de Universiteit Utrecht.

Besproken boeken:

De meelstreep. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog
door **Martin Bossenbroek**
Bert Bakker. Amsterdam 2001.
688 pag., € 15,00

De oude Indische wereld 1500-1920
door **Ulbe Bosma en Remco Raben**
Bert Bakker. Amsterdam 2003.
414 pag., € 25,95

De uittocht uit Indië 1945-1995
door **Wim Willems**
Bert Bakker. Amsterdam 2001.
398 pag., € 22,95

Europe's Invisible Migrants
door **Andrea L. Smith (red.)**
Amsterdam University Press. Amsterdam 2003.
246 pag., € 26,70

In Indië geworteld. De twintigste eeuw
door **H. Meijer**
Bert Bakker. Amsterdam 2004.
489 pag., € 27,50

Literatuur:

- **Christopher Bagley** (1973). *The Dutch Plural Society*. Londen: Oxford University Press.
- **Ian Buruma** (1999). 'The Joys and Perils of Victimhood', *New York Review of Books*, 8 april.
- **Ido de Haan** (1997). *Na de ondergang. De herinnering aan de jodenvervolgving in Nederland 1945-1995*. Den Haag: Sdu Uitgevers.
- **Stef Scagliola** (2002). *Last van de oorlog. De Nederlandse oorlogsmisdaden in Indonesië en hun verwerking*. Amsterdam: Uitgeverij Balans.